

Anders Björnsson

2019-03-04; 04-14

Anförande vid JM-seminarium på ABF-huset i Stockholm 14/4.

EUROPEISKA INTELLEKTUELLA – JM, HM OCH EN TILL

Hösten 1973 publicerade tidskriften *Clarté* en artikel av Jan Myrdal, ”Från det lojala seendet till den medvetna bilden”.¹ Den fick för mig en mycket stor betydelse som – låt mig kalla det – orienteringsgivare. Jag tillhörde vid denna tid Svenska Clartéförbundets ledning, och tidskriftens dåvarande redaktör, Kalle Hägglund, som Myrdal under många år skulle komma att samarbeta med, bad mig läsa igenom texten. Den hade några månader tidigare framförts av författaren i radioprogrammet *Boksommar*, men då i något beskuret skick för att passa det givna tablåformatet. *Clarté* införde den i obeskuret skick, någonting som tyvärr inte framgår av den bibliografi som utgavs till Myrdals femtioårsdag.² Den beskurna radioversionen inflöt sedermera i *Skriftställning 5*, utgiven 1975, alltså två år efter den första tryckta publiceringen.

Det finns två grundteman i den här artikeln, eller skriftställningen, som återkommer i det fortsatta författarskapet. Det ena är att politisk radikalism inte är nog för att framställa den sociala verkligheten i all dess motsägelsefullhet. Nästan ingen brittisk romanförfattare förmådde att skildra en indier, påstår Myrdal, och då fanns det ändå rätt mycket radikalism i det brittiska samhället under 1800- och 1900-talet. Men många av den nationens intellektuella hade tillägnat sig en imperiesyn, om de ville det eller ej: intagit en härskarattityd, några var sämre, andra var bättre, eller med Myrdals ord: ”icke förmått i grunden ta avstånd från det egna samhällets skändlighet”. Detta till skillnad från

¹ 9:1973. I samma nummer finns Knut Carlqvists artikel ”Den svenska statsapparatus uppkomst”, ett uppslag till vad som aldrig blev en doktorsavhandling.

² *Jan Myrdal. En kronologisk bibliografi.* Av Britta-Lena Jansson. Stockholm: Oktoberförlaget 1977. – Hägglund var vid denna tid Oktoberförlagets chef.

en rysk aristokrat som greven och godsägaren Lev Tolstoj – Tolstoj tecknar verkliga människor och går på tvärs, inte bara genom att vara illojal mot ”de härskande föreställningarna”, som Myrdal skriver, utan också genom att vara lojal mot sitt eget samvete. Man behövde inte vara samhällsomstörtare för att hamna där. Man kunde säga ifrån, vara anständig.

Det andra temat är det som dyker upp i full skala något år senare under brevväxlingen med Lars Gustafsson, utgiven i bokform som *Den onödiga samtiden*. Det som göras skall blev aldrig gjort, säger Myrdal där. Den kritiska men samtidigt tvehågsna eller lydiga intelligentian gjorde halt 1848 – det europeiska revolutionsåret – istället för att gå framåt. Revolutionen var ett löfte som de svärmade för men som de inte visade sig vara beredda att infria. Nu var det ”sent på dagen”, eländet ”ohyggligt mycket värre än det var 1870”, när Pariskommunen förbereds. Implicit i detta resonemang ligger en sats som jag tror att Myrdal aldrig själv har formulerat fullt ut, nämligen att befrielsen från det borgerliga samhällets bojar inte enbart kan vara de undertryckta och utsugna klassernas eget verk, de måste ha ideologiproducenterna med sig – eller åtminstone en tillräckligt stor fraktion av den bildade medelklassen, den som lever inte på sitt kapital utan på sina ord, sina bilder, sitt mer eller mindre fria skapande. Gör de här människorna gemensam sak med de makthavande, eller viker de undan, blir all turbulens, all oro i leden, all hjältemodig gestik i längden en dödsdans, ett förlustföretag.

Jag ska inte lämna Clartéartikeln med detta. Utgångspunkten där för Myrdals diskussion om det lojala kontra det illojala var några reflektioner av den tyske författaren Heinrich Mann. De ryska revolutionärerna hade inte lärt känna sitt samhälle primärt genom Marx, förklarade Heinrich Mann, ”utan genom att läsa den oavbrutna raden av stora sociala romaner från Gogol till Tolstoj”. Detta skrevs 1935. Mann befann sig då redan i fransk exil – en av de allra första tyska intellektuella som hade blivit av med sitt tyska medborgarskap, ”ausgebürgert”, i slutet av augusti 1933. Heinrich Mann, Thomas storebror, var en nyckelperson i det antinazistiska motståndet. Till skillnad från brodern tog Heinrich prompt ställning mot Hitler, och till skillnad från denne var han resolut motståndare – en av de få som

hördes, ”en av de få anständiga i den tyska litteraturen”, en annan var Karl Kraus, den österrikiska kejsarrikets vedersakare – som vände sig mot den tyska krigspolitikerna under första världskriget. Den här referensen till Heinrich Mann är förvisso inte den enda i det Myrdalska författarskapet. Ett helt kapitel ägnas således den åldrande Heinrich Mann i sjuttiofemårsboken *Gubbsjuka* från 2002, och då inte minst de, enligt broder Thomas, obscena interiörer i den borgerliga värld som denne Lübeckson var så väl förtrogen med och som han med säker tecknarblick och tecknarhand återger ur minnet.

Man kan fråga sig: Hade Heinrich Mann själv någon förebild, en *role-model* som europeisk intellektuell? Jag skulle vilja föreslå ett namn: Émile Zola. I en närmare ett hundra sidor lång essä om Zola kommer Heinrich Mann in på dennes inställning till Frankrikes situation i det fransk-tyska kriget 1870–71. Zola hade i sina skrifter häcklat det andra franska kejsardömetets falska glans, ”det tygellösa berikandet” av spekulanter och sykofanter, och parallellt därmed lyft fram de utarmade massornas potentiella makt, de fattiga människor som väcks till liv och tränger sig fram och framåt på gator, i gränder, från bakgårdar. I striden mellan dessa poler ställer han sitt verk. Mann citerar Zola – året är 1869, kort efter det att han har slagit igenom med *Thérèse Raquin*:

”Logiken i mitt verk fordrar att dessa människor [alltså den rådande ordningens stöttepelare; min anm.] störtas! Varje gång jag tänker mig ett slut på dramat går det ut på att de störtas. Som landet nu ligger, är det inte sannolikt, att det kommer att inträffa särskilt snart. Men jag behöver det.”³

Och så störtade riket, mot all förmodan och över en natt, konstaterade Mann. Som genom en konstnärligt fulländad katastrof. När uttalar Heinrich Mann dessa ord? 1915. Det första världskriget är då i full gång. Men han är förhindrad att uttrycka sig i klarspråk om detta och om det vilhelminska kejsardömetets många säregenheter – hans samhällskritiska roman *Der Untertan*, om överhetsstaten och undersåtligheten, kunde inte ges ut förrän kriget var över, ingen

³ Heinrich Mann, *Macht und Mensch*. München: Kurt Wolff Verlag 1919, s. 48. – Boken är genomgående satt i frakturstil.

förläggare ville ta i boken – så han går via Zola, och han använder sig av en av de få publikationer som stod öppna för systemfiender, månadstidskriften *Die Weißen Blätter*. Utgivare var René Schickele, hälften tysk, hälften fransman, verksam bland annat som essäist och översättare. George Grosz skulle senare karakterisera *Die Weissen Blätter* som ”ett intellektuellt magasin med pacifistisk tendens, som genom dolda budskap uppträdde mot kriget [dolda, eftersom det rådde censur då] och för förståelse mellan folken”. Och där lånar Heinrich Mann Zolas ord från det föregående kriget 1870–71. Demokrati i Frankrike förutsatte Frankrikes nederlag i kriget, menade Zola, ty nederlaget är bekräftelsen på att vi ditintills har levt i lögn. Givetvis uppfattade alla som läste dessa ord av Heinrich Mann dem som ett generalangrepp på den egna auktoritära staten, den som uppkom genom den tyska militära vinsten 1870–71. Frankrike förtjänade inte seger då, Tyskland inte nu. Inte heller tyskarna förtjänade att dö för sin kejsare. Den enda värdiga segraren i en stor strid, säger Zola, är sanningen. ”Endast genom att känna sanningen kan bättre sociala förhållanden uppnås.”⁴

Den tesen kommer Heinrich Mann att elaborera i ett öppet brev 1923, riktat till den dåvarande tyske rikskanslern Gustaf Stresemann, en nationalliberal politiker, sedermera utrikesminister. Där förespråkar Mann en ”förnuftets diktatur”, som betyder just detta: att en politikers främsta skyldighet är att se sanningen, ”förnuftet”, i vitögat. ”En tänkares enda existensberättande är att varna människorna från dem som utsuger och förgör dem”, skriver Mann. ”En politikers högsta mål kan endast vara att rädda människorna från dessa.” Diktatur står här alltså för någonting annat än i nutida vardagspråk; det handlar om att rangordna uppgifterna i ett civiliserat samhälle; det gäller att undergräva ”de girigas diktatur”.⁵ Och kriget får inte återvända. ”Ett totalt och ärligt samförstånd med Frankrike och en framtida allians, det är förnuft”, skriver 1923 Heinrich Mann, republikanen, demokraten, frankofilen, som själv skrev och talade en närmast perfekt

⁴ Ibid., s. 67. – Se även Jörn Leonard, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*. München: Verlag C. H. Beck 2014, s. 418 f.

⁵ Willi Jasper, *Der Bruder. Heinrich Mann. Eine Biographie*. Wien & München: Carl Hanser Verlag, s. 173.

franska.⁶ Ingenting av detta kan ske utan upplysning, utan folkfostran. Med alla till buds stående medel ville Heinrich Mann ställa medmänniskorna på sin egen andliga nivå, skriver Stefan Ringel, en av hans levnadstecknare.⁷ Samtidigt fordrar detta handling. I en tidig roman, *Die kleine Stadt* från 1909, som författaren själv kallar politisk, låter han en av huvudpersonerna, en liberal italiensk advokat under åren efter påvestatens fall, utbrista, helt i Zolas anda: ”Sist och slutligen är det ärofullare för en människa, liksom för ett folk, att vilja det goda och stupa på halva vägen än att leva vidare men utan skuld och utan att ha handlat.”

Jan Myrdal har betygat hur viktigt exemplet Heinrich Mann har varit för honom. Jag tänker mig, utan att ha testat saken på Myrdal själv, att *Karriär*, utgiven 1975, kan ha varit ett experiment att överföra Heinrich Manns kritik av junkerstaten i *Undersåten* på den organisations- och statsbyråkratiska svenska verkligheten, i den faktiskt existerande Palmestaten. Och Myrdalska myglare av Anno dazumal finns det naturligtvis gott om i även Heinrich Manns rika persongalleri. Den förres fäbless för historiska utvecklingar och analogier saknar inte heller beröringspunkter hos Mann, inte minst i dennes tillbakablickande bok *Ein Zeitalter wird besichtigt*, första gången utgiven på Fischer Verlag i Stockholm året 1946. Här finner man till exempel ett relativt sympatiskt porträtt av realisten furst Otto von Bismarck, järnkanslern dirigerande den europeiska fredskonserten, som till sin politiska tendens och verksamhet kan påminna om den förste Bernadotten på Sveriges tron, han som kastade alla revanschistiska planer i ugnen på Stockholms slott, kappvändaren som vinner Myrdals sentida applåder. För bägge statsmännen var förhållandet till Ryssland centralt. ”En sammanstötning med Ryssland vore för honom detsamma som självmord och hädelse”, skriver Mann om Bismarck. ”Istället försäkrade han sig hos Ryssland.”⁸ För den skull blev Heinrich Mann

⁶ Heinrich Mann, *Politische Essays*. Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag 1979, s. 92, 96.

⁷ Stefan Ringel, *Heinrich Mann. Ein Leben wird besichtigt*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2000, s. 241.

⁸ Heinrich Mann, *Ein Zeitalter wird besichtigt*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Verlag 1976, s. 88; även s. 390 f.

aldrig reaktionär som Bismarck, lika litet som han blev kommunist. I *Ein Zeitalter* beklagar han att Robespierre – en intellektuell som talade inte till en publik utan till ett folk, nationens och revolutionens räddare – att Robespierre inte har fått en sten (utanför sin födelsestad), inte ett monument, och att hans namn inte nämndes när det officiella Frankrike firade revolutionens 150-årsjubileum knappt två månader före andra världskrigets utbrott. Skräckväldets offer var trots allt ringa jämfört med kontrarevolutionens.⁹ Och så tycks det vara i de flesta blodiga maktstrider som historien känner.

Zola, Mann, Myrdal. Visst finns det skillnader, spänningar. Zola hade sitt blickfång på det franska samhället; han blev faktiskt motståndare till kommunen. Mann är europé: *Die kleine Stadt* spelar i en italiensk bergsstad, den historiska romanen om kung Henrik av Navarra och Frankrike – hans mästerverk – tillkommer under trettitalets exil.¹⁰ Myrdal rör sig på de stora kontinenterna, utom Afrika. De lever alla och verkar i imperiernas tidsålder, men det är också då man ser början till någonting nytt: kolonial frigörelse, välfärdsstat, kvinnoemancipation. Tyngdpunkterna blir olika i de enskilda fallen. Sammantaget bildar de trots allt en mäktig intellektuell ådra.

⁹ Ibid., s. 278.

¹⁰ För en provöversättning av de första sidorna i detta epos, se: <http://www.forrochnu.se/heinrich-manns-roman-om-henrik-iv/>. – Henrik föddes i Pau, vilket händelsevis också var Jean Baptist Bernadottes födelsestad.